

stillede man sig kom med den styrke som lå i at de medbragte opfindelsen »jordbrug«. På det allerseneste er mange dog i dag ved at besinde sig m.h.t. ny teknik, den kan både have plusser og minusser.

Vore gamle jægere må have kendt til både plusserne og minusserne ved jordbruget dengang de ventede længst muligt med at brænde hele landet af og ødelægge deres jagtmuligheder for at stille om til en mere slidsom tilværelse.

Litteraturhenvisninger

- Andersen, Søren H. 1973: Overgangen fra ældre til yngre stenalder i Sydsandinavien, set fra en mesolitisk synsvinkel. Tromsø Museums Skrifter Vol. XIV.
- Andersen, Søren H. 1975: Ringkloster, en jysk indlandsboplads med Ertebøllekultur. *Kuml* 1973/74 (1975), 11–94.
- Andersen, Søren H. 1979: Aggersund. En Ertebølleboplads ved Limfjorden. *Kuml* 1978 (1979), 7–50.
- Andersen, Søren H. 1980: Tybrind Vig. Foreløbig meddelelse om en undersøisk stenalderboplads ved Lillebælt. *Antikvariske Studier* 4.
- Andersen, Søren H. 1981: Stenalderen 1. Sesam, Kbh.
- Becker, C. J. 1947: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1947.
- Becker, C. J. 1955: Stenalderbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1954 (1955), 127–197.
- Boserup, Ester 1965: *The Conditions of Agricultural Growth*. London.
- Boserup, Ester 1981: *Population and Technological Change. A study of long-term trends*. Chicago.
- Cohen, Mark. N. 1977: *The Food Crisis in Prehistory*.
- Dennel, R. W. 1979: *World Archaeology* no. 2, 121.
- Fischer, Anders 1974: Introduktion af korn og kvæg i Sydsandinavien, en befolkningspresmodel. *Kontaktstencil* nr. 8, 91–112.
- Fischer, Anders 1982: Trade in Danubien Shaft-Hole Axes and the Introduction of Neolithic Economy in Denmark. *Journal of Danish Archaeology* vol. 1, 7–12.
- Flannery, K. V. 1969: Origin and Ecological Effects of Early Domestication. *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. P. J. Ucko and G. W. Dimbley (eds.).
- Iversen, Johs. 1941: Landnam i Danmarks Stenalder. En pollenanalytisk Undersøgelse over det første Landbrugs Indvirkning paa Vegetationsudviklingen. *Danmarks Geologiske Undersøgelse, II. Række*, Nr. 66. København.
- Iversen, Johs. 1949: The Influence of Prehistoric Man on Vegetation, *Danm. Geol. Undersøgelse, Ser. IV*, vol. 3, no. 6, 1–25.
- Jensen, Jørgen 1979: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. *Dansk Socialhistorie*, bd. 1. Kbh.
- Nielsen, Poul Otto 1981: Stenalderen 2. Sesam, Kbh.
- Norton, Helen H. 1979: Evidence for Bracken Fern as a Food for Aboriginal Peoples of Western Washington. *Economic Botany* 33, (4), 384–396.
- Paludan-Müller, C. 1974: Mesolitiske og neolitiske subsistensstrategier. *Kontaktstencil* nr. 8, 61–90.
- Paludan-Müller, C. 1979: High Atlantic Food Gathering in Northwestern Zealand, Ecological Conditions and Spatial Representation. *Studies in Scandinavian Prehistory and Early History* vol. 1, New Directions in Scandinavian Archaeology, 120–157.
- Pedersen, Lise Rishøj 1983: Maorierne – de polynesiske folk på Ny Zealand. *Nyt fra Nationalmuseet* nr. 20, 2–3.
- Skaarup, Jørgen 1975: Stengade. Ein langeländischer Wohnplatz mit Hausresten aus der frühneolithischen Zeit. *Meddelelser fra Langelands Museum*. Rudkøbing.
- Smith, Philip E. L. 1972: Changes in Population Pressure in Archaeological Explanation. *World Archaeology* no. 1.
- Steensberg, Aksel 1955: Med Bragende Flammer. *Brændingskulturens metoder i fortid og nutid*. *Kuml*, 65–130.
- Steensberg, Aksel 1975: Den Gode Jord. *Skalk* nr. 4, 18–24.
- Tauber, Henrik 1972: Radiocarbon chronology of the Danish Mesolithic and Neolithic. *Antiquity* vol. 46, 106–110.
- Troels-Smith, J. 1953: Ertebøllekultur – Bondekultur. Resultater af de sidste 10 Aars Undersøgelser i Aamosen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, 5–47.

Ole Degn:

Ribes tal, kilder, hekse og samfundsforklaringer

I sit debatindlæg vedrørende min bog *Rig og fattig i Ribe*, i *Fortid og Nutid*, XXX, 1983, s. 308–22, fremsætter Alex Wittendorff en lang række spændende kommentarer, kritiske vurderinger og løsningsforslag. Wittendorffs ind-

læg fortjener en kommentar fra forfatteren, med udgangspunkt i dennes opfattelse af bogen og den implicitte viden, som ikke altid kommer frem i bogens tekst.

Som et afgørende, gennemgående problem i bogen ser Alex Wittendorff de mange tal og den holdning til tal, som han ser i dem. Det må selvfølgelig konstateres, at de mange tal gør bogen tungt læselig. Men tallene behøver ikke være udtryk for en holdning. Tal udelukker ikke andre synsvinkler og analysemetoder. Talopgørelser kan vise os proportioner, helheder og forhold, som ikke ellers direkte fremtræder af kildematerialet, og afsløre forhold og problemer, som man måske derefter skal forklare gennem undersøgelser og analyser, der ikke bygger på tal. Som den østrigske nationaløkonom og sociolog Joseph A. Schumpeter har udtrykt det: »Vi har brug for statistik, ikke blot for at forklare forhold, men også for at vide nøjagtigt, hvad der skal forklares«.¹

Talopgrøesler står altså som et supplement til andre undersøgelsesmetoders resultater. De har vundet udbredelse i takt med den økonomiske og sociale histories udvikling og med udviklingen inden for statistikken, der igen selv har påvirket kildedannelsen, som man eksempelvis ser det ved udbygningen af folketællinger, bolig-tællinger osv. Til langt op imod vores tid savner man dog i mange herreds-, sogne- og købstadshistorier selv de mest væsentlige statistiske opgørelser, således af folketal, befolkningsgrupper, beboelser, hvilket medfører, at man ikke får nogen fornemmelse af proportioner og sammenhænge.

Det er da også karakteristisk, at da Alex Wittendorff skal give eksempler på oplysninger, der til belysning af Fremskridtspartiets betydning er mere relevante end en opgørelse af de lovforslag (tre i alt), partiet har fået gennemført i Folketinget, er det første, han får i tankerne – partiets vælger- og galluptal; partiets eller Mogens Glistrups politiske indflydelse i tinget »kan ikke udtrykkes i tal, men man kan forske i sagen alligevel, og formentlig nå til et resultat. Blandt præmisserne

måtte være Fremskridtspartiets vælger- og galluptal og navnlig andre politikeres vurdering af disse tal« – så selvfølgelig udtrykker Alex Wittendorff det selv.

Her må fremhæves, at når tallet »tre gennemførte lovforslag« ikke siger noget om Fremskridtspartiets betydning, er det *ikke* fordi vi står over for et tal, men fordi tallet gælder et forhold, der netop med *Fremskridtspartiets* politiske placering ikke siger noget: Tallet af gennemførte lovforslag. Dette er ikke et udtryk for, at der er meget i virkelighedens verden, som ikke kan udtrykkes eller forklares ved hjælp af tal. Det er derimod et udtryk for, at problemstillingen er forkert. At ikke alt kan forklares ved hjælp af tal, gør vel i øvrigt heller ikke tal umulige.

Som en forklaring på de mange tal i Rig og fattig må også ses det forhold, at bogen har villet udnytte det store bevarede, tidligere kun spredt udnyttede regnskabsmateriale fra byen. Regnskaber siger ikke så meget, hvis ikke de analyseres og oplysningerne struktureres – med mindre, man vil lade sig nøje med tilfældige, impressionsitiske udpluk. Med bogen har jeg villet afdække strukturer i samfundet og vise proportionerne.

Selv finder Alex Wittendorff da også ganske mange af bogens talrækker nyttige og værdifulde. Når han hævder, at de fleste måske nok vil føle sig mindre opbyggede af at se tallene for, hvor mange Ribere der helt frem til år 1800 blev gift første gang i Amsterdam, må dog siges, at tabellen bruges til at vise både Ribes stærke tilknytning til den hollandske verdensby, den betydelige udvandring til Nederlandene og Ribes tidlige rolle i denne, sammenlignet med det øvrige Danmarks.

Når Alex Wittendorff mener at kunne tage Niels Bohr til indtægt for sin kritik af brugen af tal, er argumentationen næppe holdbar. Der sker i argumentationen en glidning fra *tal* til *fysik*, og Niels Bohr taler om fysikkens simple begrebe, der i stadig højere grad mister deres umiddelbare anvendelighed, jo mere vi nærmer os de til bevidstheden knyttede træk

1. Joseph A. Schumpeter: History of economic analysis, New York 1954, s. 14.

hos levende organismer – altså ikke om brug af *tal* i analyser af menneskelige forhold.

Om fremstillinger bygget på kvalitative, ikke-målelige data må i øvrigt siges, at de rummer store metodiske problemer. Det er vanskeligt at nå til en opfattelse af, hvor repræsentative oplysningerne er, hvor stor betydning de i virkeligheden har. Dette gælder allerede for den traditionelle begivenhedshistorie, som vi er så vant til. Men endnu mere gælder det, når der er tale om økonomisk og social historie, menneskelige relationer, levevilkår. Hertil kommer, at kildematerialet for den ældre tid ofte svigter. Det kan her røbes, at Rig og fattig skulle have været afsluttet med et afsnit om mennesket, de menneskelige vilkår, menneskets egen opfattelse af tilværelsen. Men kildematerialet er langtfra tilstrækkeligt. Og det er skævt, næsten udelukkende til belysning af de bedrestillede tilværelse, selv når man tager de vigtige bisætninger med, biomstændighederne i tekster, der ellers har andet sigte osv. På grund af de kildemæssige forhold bliver netop problemerne omkring de forskellige vilkår for de forskellige befolkningsgrupper meget store. Man kan her let opstille store programmer. Det kan være svært, for ikke at sige umuligt, at realisere dem.

Alex Wittendorffs forsøg på med henvisning til overvejelser over sammenhængen mellem religiøs ideologi og »balancen« i samfundet at pege på mulighederne for at forklare den manglende balance, er interessant. Han finder åbenbart mit forsøg på som et bidrag – altså et bidrag – til en forklaring at pege på borgervæbningen lidt pudsigt. Alex Wittendorffs bidrag vil dog også i det højeste kunne være en delforklaring. Og det vil på grund af kildematerialets art kunne knibe en del med dokumentationen. Tanken om forudsætningen i en fælles bevidsthedsskabelse synes mærkelig overfaldisk. De forskellige befolkningsgrupper må nødvendigvis være præget af forskellige ideologier. Alex Wittendorff efterlyser overvejelser over de muligheder, der måtte have været for den enkelte for at over-

skride de mentale barrierer, der blev sat af denne fælles bevidsthedsskabelse; man må konstatere, at man ser adskillige overskridelser af det, man kunne kalde den af de magt-havende ønskede bevidsthed – således i hekseprocesserne – men det er jo netop fordi, der ikke var en *fælles* bevidsthed. Alex Wittendorffs ironiske bemærkninger om en »terrorbalance« i Ribe er næppe rimelige. Referaterne i tingbøgerne vidner om den menige mands frygt for øvrigheden, og overfor øvrigheden aflagde borgerne – den mere velstillede del af bybefolkningen – ed, når de løste borgerskab; jeg har i bogen skildret adskillige situationer, hvor mere lavtplacerede viste frygt for øvrigheden (således s. 400–01, 402–03). Man kan her også parallelisere med et fænomen som de københavnske borgeres egen opfattelse af meningen med Kastellet i København.

At der ikke kan være tale om en fælles bevidsthed for medlemmerne af et samfund, burde i øvrigt være en selvfølge. Da den sovjetiske Izvestija-kommentator Aleksander Bovin i oktober i 1983 var i Danmark som Politikens gæst, blev han bedt om at fremlægge sine indtryk af dansk virkelighed. Det fandt han naturligvis overordentlig svært at efterkomme, fordi forskellige danskere fremviser en forskellig virkelighed.²

Med udgangspunkt i min behandling af den berømte Maren Splids-sag og dens udløbere til brug for undersøgelsen af de sociale spændinger i bysamfundet, beskæftiger Alex Wittendorff sig indgående med hekseprocesserne og bogens behandling af den nævnte sag. Mens man ofte har set hekseprocesserne behandlet med opmærksomheden koncentreret omkring heksenes underlige gerninger, har jeg i Rig og fattig forsøgt at trænge ind til de bagvedliggende årsager, de sociale modsætninger, som ofte afsløres i vidnernes udtalelser. Min formulering, at man herved forstår, »hvad disse hekseprocesser i virkeligheden var udtryk for«, finder Alex Wittendorff åbenbart morsom, idet han peger på, at der er tale om et problem, som i mange år har

2. Aleksander Bovins artikel i Politiken 14/10 1983, 2. sektion, s. 5.

voldt forskere over hele verden hovedbrud, således at man nu kan glæde sig til at få det løst én gang for alle.

Hertil må siges, at andre dog tidligere, som det gøres i Rig og fattig, har peget på sociale spændinger som baggrund for hekseprocesserne, således den engelske historiker H. R. Trevor-Roper.³ Af den grund er der altså ikke anledning til som Alex Wittendorff at nære forventninger, der slet ikke bliver indfriet. Man kan ikke blot henvise til, at Maren Splids-sagerne skulle være helt atypiske, hvad de impliceredes sociale status angår, og konstatere, at sagerne ikke egner sig til at demonstrere, hvordan det forholder sig med trolddom. Maren Splids-processerne var dog uimodsigeligt hekseprocesser. Disse processer forløb, som det er demonstreret i bogen. Det er for at anfægte dette ikke tilstrækkeligt med Alex Wittendorffs henvisning til en undersøgelse, der viser, at i Helsingør var i perioden 1500–88 for 50 ud af 134 sigtede og for 27 ud af 61 anklagere tendensen klar: anklagere og vidner var af højere social og økonomisk status end de sigtede. Dette resultat er jo ikke alt for sikkert, når man blot kender forholdene for henholdsvis 35 og 46% af de pågældende personer. Og endda er det efter Alex Wittendorffs egne udtalelser det sikreste af dem, han kan henvise til.

At andre hekseprocesser end Maren Splids-sagerne var udtryk for sociale spændinger »helt overvejende den anden vej rundt«, end Alex Wittendorff har forestillet

sig, kan man let vise alene på grundlag af Ribe-materialet.⁴

Som hekseanklagede, udlagte eller forfulgte er naturligvis alle personerne i dette materiale af interesse. Man kan her konstatere, at der er tale om i alt 75 personer, heraf fem eller 7% mænd. 47 personer eller 63% er fra selve Ribe by, resten fra oplandet, hvilket er forholdsvis mange i betragtning af, at processerne foregik ved et byting; men hekseanklagede har måske over for kravet om at skulle udlægge flere hekse fundet mindst besvær ved at udlægge fjernereboende personer. For personerne fra oplandet er procenten af mænd 17. Da man ikke på samme måde, som man kan det for byboerne, kan placere landboerne socialt og økonomisk, idet man mangler erhvervsbetegnelser og skatteansættelsestal, er de udlagte landboere ikke af samme interesse som byboerne. Det skal blot konstateres, at de stammer fra de otte herreder omkring Ribe.

De anklagede fra Ribe kan takket være de bevarede skattelister, der begynder allerede i 1545, placeres socialt og økonomisk ud fra erhvervsbetegnelser og skatteansættelser. Fordeler man skatteborgerne på tre grupper omfattende henholdsvis de 80% lavest takserede, de 10% næsthøjst og de 10% højest takserede, får man en gruppering, der uden at påvirkes af ændringer i taksationerne over tid i store træk placerer skatteborgerne i forhold til hinanden. Endda vil man se, at taksationsprincipperne i den behandlede periode har

3. Jfr. Jens Chr. V. Johansen: Tavshed er guld... En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966–1981. (Historisk Tidsskrift, 81, 1982), s. 406–08 og 419–20.

4. Det følgende bygger på det originale tingbogsmateriale i Ribe byfogedarkiv og gengiver nogle hovedpunkter af en undersøgelse, der vil blive publiceret i et af de kommende hæfter af Historie, Jyske Samlinger. David Grønlunds bog Historisk efterretning om de i Ribe bye for hexterie forfulgte og brændte mennesker, 1780, ny udg. 1973 ved Kirsten Agerbæk, er langt fra tilstrækkelig. Det er uheldigt, at Karsten Sejr Jensen i Trolddom i Danmark 1500–1588, Forlaget Arken 1982, s. 35, finder, at til trods for, at Grønlund selv taler om udtog, »ser sagerne ud til at være nøje fulgt og afskrevne, og deres kildeværdi ser ikke som sådan ud til at være forringet«. I virkeligheden springer Grønlund efter forgodtbefindende hele afsnit over, nu og da alle indførsler på en tingdag, og i de fleste tilfælde har han udeladt navnene på deltagerne i kirkenævn og nævningedomme. Helt vilkårligt blander han tekstgengivelse og referat og tekst fra andre kilder, og kronologien tager han det ikke nøje med. Et særligt problem er det, at Grønlund har haft svært ved at læse tingbøgerne og skriver f.eks. Christen Nielsen Mandø for Christen Nielsen Madom, Ole Rold for Ole Roed, Tenhild Andersen for Terchild Andersen, Karen Dynespæssens for Karen Dynes Lassens osv., hvilket ville umuliggøre identifikationer i skattelister m.m. Grønlunds tekst kan ganske enkelt ikke bruges til en analyse.

ligget så fast, at grænserne for de tre grupper i 1570 og 1640 er de samme, nemlig 0–6 sk., 8–12 sk. og 14 sk. og derover, til trods for en stigning i skatteborgertallet fra 693 til 783.

Af de 47 anklagede, udlagte eller forfulgte fra Ribe kan 37 placeres blandt de 80% lavest takserede skatteborgere eller dirkede betegnes som fattige, mens to har hørt til i mellemgruppen og otte til det øverste lag, eventuelt højt placeret socialt, som byfogeden (der var skattefri) eller som medlemmer af de 24 mænd, et borgerudvalg, der reelt var rekrutteringsgrundlag for rådet. Man finder altså, at 79% har været fattige eller hørt til i den laveste gruppe, 4% har hørt til mellemgruppen, 17% til den øverste gruppe. Set på baggrund af skattetaksationerne er de anklagede altså jævnt fordelt på de to grupperinger: de lavesttakserede 80% og de højesttakserede 20%. De ti af de kvinder, der blev brændt på bålet, hørte til i den laveste gruppe, én hørte til mellemgruppen og én til den øverste gruppe. Af de anklagede, vi herudover ser møde på tinget for at forsvare sig, ved at fri sig ved nævn eller nævninge, var fire fra den nederste gruppe, fem fra den øverste. Forholdsvis mange velstående har altså kunnet klare sig i processerne. Det har været sin sag at anklage borgmesterens kone for trolddom.

Det er altså urigtigt, når Alex Wittendorff hævder, at »overklasse-heksen« Maren Splids ikke er et typisk tilfælde, som egner sig til at demonstrere, hvordan det i virkeligheden forholder sig med trolddom. Allerede i Rig og fattig i Ribe, som Alex Wittendorff behandler, er det vist, at blandt de 15 personer, der blev trukket med ind i processerne af Maren Splids selv og af den senere brændte heks, som hun udlagde, var der hele tre kvinder med en høj status, havnekæmnerens kone, byfogedens kone (de to embedsmænd var skattefri) og en skrædderkone, hvis mand efter skatteansættelsen hørte til blandt de 10%

højest takserede. Hertil kan altså fra de tidligere processer føjes en borgmesterkone, en købmandsenke, hvis mand havde været medlem af de 24 mænd og hørt blandt de 20 højest takserede borgere ud af henvend 800 skatteborgere, en købmandskone og en smedekone, hvis mænd var placeret i mellemgruppen og en buntmagerkone og en købmandskone, hvis mænd var placeret i den øverste skatteborgergruppe.

Hekseprocesserne i Ribe går altså begge veje, hvilket man nøje kan iagttage, fordi man derfra har et meget omfattende kildemateriale, herunder de vigtige skattelister år for år, ofte endda flere for et år.⁵ Man kan følge personerne i hekseprocesserne, både frem og tilbage i tid. Herved kan man afsløre, at flere anklagede i virkeligheden har en endnu mere fornem baggrund, end man kan se på den tid, processen foregår. Som købmandsenken, der vel var placeret i mellemgruppen, men med sin mand havde været takseret blandt de 20 højesttakserede. Som byfogedkone, der var datter af en rådmænd og niece til en Ribe-bisp og hvis mand, byfogeden, var søn af et medlem af de 24 mænd, stedsøn af en borgmester og bror til fire søstre, der var gift med henholdsvis en borgmestersøn, en kapellan ved Domkirken og sognepræsterne ved byens to kirker.

At der ikke skulle være forekommet lignende andetsteds, synes ikke særlig sandsynligt. Allerede mange processer mod præster og flere adelige antyder dette.⁶ Af de 164 personer, der i tingbøgerne optræder i retten som anklagere af hekse, enten fordi de selv var ramt af disses kunster eller som vidner for andre, var 17 fra oplandet, nemlig 15 mænd og to kvinder. Af de 147 anklagere fra selve Ribe – 93 mænd og 54 kvinder – hørte de 53% til blandt de 80% lavest skattetakserede, hvortil også må regnes en væsentlig del af de 31%, der ikke har kunnet findes i skattelisterne,

5. Om skattelisterne, se Ole Degn: *Materialet i Ribe rådstuearkiv før 1660*. (Arkiv, 7, 1978), s. 82–83. Listen fra december 1640 er gengivet i Rig og fattig, 1981, 2, s. 258–93, og listerne 1570 og 1640 er med erhvervskoder og skattetal gengivet i Ole Degn: *Ribe 1500–1950, Scandinavian Atlas of Historic Towns*, 3, 1983, s. 46–77.

6. Om præster, jfr. Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, 1983, s. 63.

fordi de ikke kan identificeres på grund af almindelige navne, fordi de har stået udenfor, fordi de har været gift med mænd, hvis navne ikke angives. De resterende fordeler sig med 9% på mellemgruppen og 7% på de 10% højest takserede. Set som helhed fordeler anklagere og forfølgere sig altså temmelig jævnt på skatteborgerne.

Ser man på de enkelte processer, finder man et ganske broget billede. Der er processer med hekse fra den næsthøjeste og højeste skatteborgergruppe, hvor størsteparten af anklagerne er fra den lavest takserede gruppe. Der er også flere processer mod fattige hekse, hvor anklagerne overvejende er fra den lavest takserede gruppe. Endelig er i flere processer tallet af anklagerne så lille, at billedet bliver for tilfældigt.

De forfulgtes situation finder man også belyst ved en undersøgelse af placeringen af de personer, der støttede dem i deres vanskelige situation. Man ser her flere af de velstående støttet af velstående købmænd, nu og da også personer fra rådkredsen, der kunne stille kaution eller tale deres sag i retten. Mest markant ser man dette, da hele byens råd dømte Maren Splids fri for nævningenes dom til bål og brand – for derefter at blive underkendt ved kongens retterting, herredagen.

Man ser altså i hekseprocesserne forskellige socialgrupper stå over for hinanden, om end billedet ikke er entydigt. Dette understreges af iagttagelser af de egentlige motiver til anklagerne mod heksene, det, der ligger *bagved* de påståede heksekunster. Man finder her stadige udtryk for sociale og økonomiske forurettelser og overgreb, med flere variationer end den, man så ofte ser fremhævet: kvinder, der får afslag i deres tiggeri og derefter udslynger trusler, som naturligvis altid senere på en eller anden måde går i opfyldelse. Også i retten giver de anklagede og anklagerne udtryk for klart følte sociale modsætninger. Som den senere brændte fattige heks, der sagde, at dersom hendes netop forfulgte mor skulle brændes, »skulle de og brændes, som trådte højere på strå og bar guld og gråværk«. Eller som den fattige heks, der sagde, at »hun skulle ikke spare nogen, men lægge dem ud allesammen, og ydermere sagde: Hun skulle

ikke spare hverken rådmænd eller nogen af deres koner, og hun skulle lægge både Hans Lassen – herskabsfogeden – og hans hustru ud, og hun ville ingen spare her i Ribe«. Eller som den fattige heks, der sagde: »Ja, ja, de må tage de fattige først, og de blir af de fattige, men de rige følger vel efter«. Da en fattig heks var blevet tilskyndet til at udlægge en borgmesterkone, gik snakken straks let gysende: »Hun lægger nu ud af de boveste« – d.v.s. de tykkeste, de mest velstående, velnærede, rige. Og da den lavttakserede borger, der havde tilskyndet heksen til dette, senere stod i retten foran den magtfulde borgmester, gik han frem og »bad ham for Guds skyld, at han som en fin mand ville vel gøre og være hans ven og eftergive ham den sag«. Den fattige over for den rige ser man også klart, da en af den velhavende Maren Splids' anklagere stod frem i retten og klagede: »Hun haver mange gode venner og stort medhold, som jeg højlig klager, og jeg fattige pige haver ingen, som mig udi denne sag imod hende kan forhjælpe«.

Man ser altså såvel i Maren Splids-sagerne som i de andre processer i Ribe, i deres baggrund, forløb og udtryk og i deltagernes baggrund talrige udtryk for sociale konflikter og spændinger.

Maren Splids-sagerne er altså ikke atypiske. I øvrigt ville det være sin sag at benægte materialets anvendelighed til iagttagelse af sociale spændinger, blot fordi det skulle være atypisk som hekseprocesser. Alex Wittendorffs forsøg på i stedet for sociale spændinger at sætte magi og angst for injurier som forklaringselementer kører efter min mening igen op til overfladen, hvor sociale konflikter er det grundlæggende. I øvrigt var det vel ikke engang en tro på ordets magiske kraft, der skabte angsten for injurien; gennem injurier kunne man stemple folk, betegne dem som hore, hundsot, skøgeunge, mær, skalk osv., det kunne selv små folk ikke finde sig i.

Min formulering »hekstro og mysticisme« giver Alex Wittendorff anledning til at tale om »upræcis omgang med begreberne, der ville anbringe skikkelser som Den hellige Theresa eller Johannes Af Korset i samme bås som Maren Splids, der blev anklaget for

magi«. Hvordan kan man dog postulere det? Mysticisme er vel ganske rigtigt »troen på, at det er muligt for mennesket at opnå at blive ét med guddommen«. Men i almindelig gængs sprogbrug anvendes ordet også om »hang til det dunkle og hemmelighedsfulde«. Den blot lidt velvillige læser ser let af den hele sammenhæng, at jeg bruger ordet i den sidste betydning.

På samme måde må man undre sig, når Alex Wittendorff konstaterer, at det skulle være forstemmende at se mig affærdige »hele denne forestillingsverden« som »heksegalskab« og »forestillinger om mærkelige, unaturlig ting«. Jeg »affærdiger« naturligvis ikke denne forestillingsverden. Man skal ikke affærdig fortiden. Jeg betegner de mange hekseprocesser som heksegalskab, idet jeg konstaterer, at den ene proces med anklager og udlæggelser af nye hekse følger den anden, når først forløbet var sat i gang. Man ser således i Ribe tre hekseprocesser efter hinanden i 1577 og igen i 1610 og 1620, ligesom den lange række 1637–41. Nærlæsning af de mange retsreferater viser klart, hvordan hysteriet bredte sig i en lokalbefolkning.

Alex Wittendorffs vurdering af min opfattelse af begivenhederne, der var baggrund for Maren Splids-sagerne, er noget tendentiøs. Han tager afstand fra mine udtalelser om heksegalskab, om forestillinger om mærkelige, unaturlige ting og om, at oplysningsniveauet for de fleste ikke var så højt, og spørger, om Peder Palladius, Hans Tausen, Niels Hemmingsen og Jesper Brochmand træffende kan karakteriseres som overtroiske folk på et lavt oplysningsniveau. Har jeg med mine bemærkninger om et lavt oplysningsniveau for de fleste sagt, at de nævnte teologer stod på et lavt oplysningsniveau? Og afviser man med betegnelser som »heksegalskab« og »overtro« de sider af tilværelsen, der ikke kan bringes på tabelform, som Alex Wittendorff hævder? Det må vist være en tilsnigelse. Det er ikke dér, skellet mellem kvantitative og kvalitative værdier ligger.

Trods de nævnte teologers høje uddannelsesniveau var dog mange mennesker i tiden præget af overtro. Det ville have været mindre interessant, hvis det havde været gælden-

de for alle. Men man ser også i hekseprocesserne folk med et større overblik træde frem, således som jeg gør rede for i bogen. Det er her ikke nok at konstatere, at kirken havde skabt det sprog og de begreber, hvori tidens mennesker kunne forme deres tanker og give konflikter og problemer bevidsthedsmæssigt udtryk, og dernæst hævde, at man som udgangspunkt må tage tiden på dens egne præmisser. Hvad er tidens præmisser? Kun en temmelig mekanisk opfattelse af bevidsthed og en tidsalders materielle og åndelige elementer vil hævde, at et sådant fællesskab eksisterede.

De begreber, jeg anvender i bogen, tager Alex Wittendorff op til en nærmere diskussion. Først begrebet renæssance, der betegnes som uheldigt og forladt af andre historikere, bortset fra kunst- og idehistorikere. Min baggrund for brugen af ordet er, at det er kort og mere poetisk end »1500-årenes anden halvdel og første halvdel af 1600-årene;« ordet giver tillige associationer til tidens materielle kultur og livsholdning. Derimod er der fra min side ikke nogen implicit forestilling om et skarpt og generelt brud med middelalderen. Når der bogen igennem ikke lægges større vægt på forbindelsen bagud i tiden før ca. 1550, skyldes det hensynet til tidsmæssige og økonomiske ressourcer, manglende kildemateriale og den opfattelse, at en bog om Ribesamfundet i århundredet 1560–1660 ikke nødvendigvis behøver at begynde med oldtiden.

Et andet problem omkring begreber har man, når man skal skildre ældre samfund; mange ord og begreber, som engang blev brugt, kendes ikke længere. Ved arbejdet med kildematerialet bliver man efterhånden fortrolig med sådanne ord og begreber og er derefter som forfatter ofte blind for, at ordene ikke almindeligt kendes. Alex Wittendorff peger her med rette på ord i Rig og fattig som samrask (tørrede flyndere), skuller (fladfisk), svarver (drejer) osv. Det ville have været halsløst gang efter gang at forklare sådanne ord. En mulig løsning havde måske været en ordliste; dog kan det være et vanskeligt skøn at afgøre, hvilke ord der bør med i en sådan liste. At forklaring er nødvendig, illustrerer

Alex Wittendorff med sin bemærkning om, at »det virker underligt, når »junkeren« omtales et par gange (s. 139), uden at det fortælles, at det drejer sig om prins Christian, som ellers omtales ved navn; »junkeren« er nemlig ikke prinsen, men en betegnelse i citater fra en Ribe-købmands regnskabsbog, hvor flere adelige kunder omtales som »junkeren«.

Derimod er det ikke givet, at Alex Wittendorff har ret i sin påstand, at det er overflødig at oplyse, hvilke grupper bondebefolkningen omfattede; er grupperingerne i bondebefolkningen måske indlysende, i modsætning til grupperingerne i bybefolkningen? Mine udtalelser om håndværket, der »frembragte de håndværksprodukter, som danske håndværkere med deres uddannelse og teknik formåede at fremstille«, ser naturligvis i dette løsevne citat mere end indlysende ud; men de er dog et led i min konstatering, at danske håndværkere stod i en økonomisk uheldig situation; deres produktion havde i vidt omfang ringe efterspørgsel i den brede, dårligt stillede befolkning; og for de velstillede, adelige, gejstlige og bedrestillede borgere, var den kvalitetsmæssigt for dårlig, således at der i stedet importeredes håndværksprodukter fra Nordtyskland og Nederlandene. Hvor meget, man skal lægge frem og forklare, vil ofte være en skønssag. Når Alex Wittendorff taler om »vidtløftige talopstillinger over den indlysende ting, at købmændenes begravelser var finere og kostede mere end håndværkernes«, så udelader han dog det, der skulle være pointen: at de mindrebemidlede begravelsesomkostninger udgjorde en forholdsvis større andel af boernes værdi, hvilket siger en del om deres sociale situation og problemerne i forbindelse med honnête ambitioner. Når Alex Wittendorff derefter i min nøjeregnende omhu savner forklaring af den mærkværdighed, at man ser en stærkt svingende betaling til præsterne for medvirken ved begravelser, så kan man vel blot konstatere, at forskellige produkter – længere og kortere ligprædikener f.eks. – dog meget vel kan have forskellig pris; samtidig med, at de efterlode i deres specielle situation kan have forskellige opfattelser af ydelsen for præstens præstation.

I sin kommentar til de befolkningsgruppe-

ringer, jeg arbejder med i bogen, overklasse, mellemklasse, underklasse og forskellige erhvervsgrupper, hæfter Alex Wittendorff sig ved, at jeg har valgt ikke at definere befolkningsgrupperne ud fra ejendomsforholdet til produktionsmidlerne. Han mener derfor, at jeg har fået mig indrettet, så jeg har »fået en »overklasse«, der spænder fra den rigeste højadel til skræddere og værtshusholdere«. Men det har jeg jo netop *ikke*. Gang på gang understreger jeg, at håndværkerne hører til i den nedre ende, ligesom i almindelighed også værtshusholderne.

I sin opfattelse af min behandling af samfundet er Alex Wittendorff muligvis præget af, at han mener, at jeg i høj grad betragter bysamfundet »som på væsentlige punkter adskilt fra det »store« samfund, idet jeg skulle mene »i Ribe-samfundet at finde« virkninger af økonomiske kræfter, der synes lige så stærke som dem, man ser i et senere kapitalistisk samfund med dets skel mellem kapital og arbejdskraft, kapitalejere og arbejdskraftsælgerne, kapitalister og proletarer«. Den sammenkædning forstår jeg slet ikke. Jeg har ikke udtrykt en opfattelse, der blot ligner dette. Jeg ser endda ikke lokalsamfundet som adskilt fra det store samfund. Lokalsamfundet er mit undersøgelsesfelt, af praktiske grunde, men også fordi det hænger sammen, er en meningsfyldt enhed. Og det har været et helt klart programpunkt at medtage de sammenhænge, man ser udadtil, mellem bysamfundet og det større samfund, lenet, det endnu større Ribe stift og det store samfund, kongeriget Danmark. Dette har endda forvirret Alex Wittendorff, der geografisk savner en skarpt kontur, med henblik på at få et mere plastisk billede. Men en skarp kontur findes ikke. Trådene går ud til alle sider, i det væsentlige i afstande, der bestemmes af niveauer, økonomisk og socialt, således at man får aktivitetsfelter af forskellig størrelse, f.eks. større for adelen end for bønderne.

I et længere afsnit fremlægger Alex Wittendorff en række ganske interessante betragtninger over min behandling af kapitalistiske træk i det danske samfund. Han mener, at jeg skulle have overdrevet de kapitalistiske træk, man ser i byerne i det feudale samfund på

denne tid. Hvilken vægt, man vil lægge på disse mange, ganske betegnende træk, må formentlig i et vist omfang være en skønssag. Jeg har i denne sammenhæng intet ønske om at lægge tingene frem, så der kan blive den størst mulige modsætning mellem det feudale samfund og det senere kapitalistiske samfund. Derimod har jeg ønsket at pege på nogle af de mekanismer, der skaber de store økonomiske og sociale forskelle mellem individerne i et samfund. Ser man her træk, der skulle blive karakteristiske for det senere kapitalistiske samfund, er det rimeligt at pege på dem. Det er her af mindre betydning, om der i dem er den dynamik, som Alex Wittendorff ser som noget væsentligt. Den dynamik, som han med rette fremhæver i det nederlandske samfund, havde heller ikke den baggrund, som skulle blive bestemmende for det senere kapitalistiske samfund: den teknologiske udvikling, mekaniseringen, masseproduktionen, herunder naturligvis også den teknologiske udvikling inden for landbruget, der afgørende bragte samfundet ud over subsistensøkonomien. For den nederlandske økonomi var vel fiskeindustrien og skibsværftsindustrien af væsentlig betydning; men det var dog som handels- og skibsfartsnation, Nederlandene helt dominerede i Europa; som en gruppe Amsterdamske købmænd og skibsredere sagde i 1629, »de kunne sejle enhver anden nation af søen«.

Jeg kan altså ikke dele Alex Wittendorffs opfattelse, at man ved at pege på de begyndende kapitalistiske træk i det danske renæssancesamfund stirrer sig blind på nogle træk, der kun i det ydre ligner det, som langt senere blev dominerende under kapitalismen. De omtalte træk kan tværtimod give bidrag til en forklaring af de forhold, man ser i samfundet. De kan iagttages konkret, i modsætning til det, som Alex Wittendorff i stedet sætter som »de virkelig samfunds- og bevidsthedsbevægende faktorer i Danmark i det 16. og 17. århundrede«, »nemlig det feudale samfunds egen indre dynamik, modsætningerne i sammenhænge af materiel og bevidsthedsmæssig karakter, som konstituerede det datidige samfund, en dialektik af uendelig kompleks natur«. Hvordan kan samfundets dynamik for-

klares med samfundets egen indre dynamik? Det er svært at se, også selv om man tager hensyn til, at der er tale om en dialektik af uendelig kompleks natur.

Min vurdering af betydningen af statsmagtens vækst og centraliseringstendenserne i samfundet stiller Alex Wittendorff sig temmelig kritisk overfor. Han mener, at udviklingen må ses i et videre kronologisk og årsagsmæssigt perspektiv, end jeg har gjort, og peger på, at tendensen til centralisering er meget ældre, et eksempel på det feudale samfunds egen indbyggede dynamik. Selv fremhæver han reformationstidens begivenheder. Jeg vil her igen hævde, at man ikke behøver at tage udgangspunkt i oldtiden – hvor vel i øvrigt Harald Blåtands samling af »alt Danmark« var den første store centralisering. Jeg følger forløbet fra midten af 1500-årene og ser fra 1600-årene på en lang række punkter en afgørende udvikling: væksten i statsmagtens aktivitet, skatteudskrivninger, rustninger, flådebyggeri, der dannede baggrund for opkomsten af en gruppe storkøbmænd som statsleverandører og statskreditorer, Københavns befolkningsmæssige og økonomiske vækst osv. Den forklaring, Alex Wittendorff sætter over for min, synes ensidig og mekanisk: godsejerklassens behov for et instrument til at fastholde og udbygge kontrollen over det krisefyldte samfund, og han går let henover, at udviklingen i årtier foregik i et skarpt modsætningsforhold mellem godsejerklassen og – instrumentet, kongemagten.

Når Alex Wittendorff afsluttende konstaterer, at min bog mere er en beretning om, hvad der står i kilderne, end det er en beskrivelse og fortolkning af Ribe-samfundets virkelighed, som ligger bag ved kilderne, må man vel bemærke, at hans mange kritiske bemærkninger dog vel ikke skyldes det, der står i kilderne, men – netop min beskrivelse og fortolkning af Ribe-samfundets virkelighed. Hvordan han kan mene, at hans nævnte konstatering kan begrundes »i manglende repræsentativitet« og navnlig »i de forsøg, der gøres på at forklare udviklingen og mekanismerne i samfundet«, forstår jeg ikke. Den påståede manglende repræsentativitet har vel ikke noget med dette at gøre. Og de forsøg, jeg gør på

at forklare udviklingen og mekanismerne i samfundet, *kan* vel ikke være et udtryk for, at min bog mere er en beretning om, hvad der står i kilderne, end en beskrivelse og fortolkning af Ribe-samfundets virkelighed. I øvrigt kunne man have ønsket flere eksempler på manglende repræsentativitet end »behandlingen af troldomsprocesserne;« da mit ærinde som nævnt er på grundlag af Maren Splids-sagernes materiale at foretage en analyse af konkrete sociale modsætninger, som de vitterligt gav sig udtryk på den tid, er disse processers placering blandt samtlige hekseprocesser

enten som typiske eller atypiske uden betydning.

Alex Wittendorff har gjort sig mange spændende tanker om forholdene i samfundet i 1500–1600-årene. Efter min mening er de imidlertid endnu ikke gennearbejdet, det vil i mange tilfælde være vanskeligt at begrunde dem i kildematerialet, og de er i høj grad præget af en række noget mekaniske marxistiske synspunkter. Disse sidste synes i en lang række tilfælde at forlede ham til at argumentere imod formuleringer, synspunkter og opfattelser, som han tillægger mig, men som ikke er udtrykt i min bog.